

یادداشت‌های تفسیری علامه شیخ محمد تقی شوشتری (ره)

• علیرضا بهار دوست

۶. البدایع.

۷. قضاء امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام).

۸. الاخبار الدخیلة.

النجعة فی شرح اللمعة اثری است فقهی که در شرح اللمعة الدمشقیة شهید اول به نگارش درآمده است. علامه شیخ شوشتری در این کتاب چندین جلدی، علاوه بر مبانی فقهی، به ذکر مبانی رجالی خویش پرداخته که با مبانی شهید ثانی در الروضة البهیة تفاوت قابل توجهی دارد. این کتاب، حاکی از تسلط مؤلف بر دانش فقه است.

قاموس الرجال را شاید بتوان مهم‌ترین اثر علامه شیخ شوشتری دانست. مؤلف در این کتاب، آرا و نظریات عالمان رجالی را به نقد کشیده است. قاموس الرجال در واقع تعلیقه‌ای است بر کتاب تنقیح المقال علامه مامقانی؛ که علامه شوشتری وجود نکاتی غیر ضروری در این کتاب را انگیزه اصلی خود در نگارش قاموس الرجال ذکر کرده است. برخی از این نکات عبارت است از: ذکر توثیقات متأخران، در صورت وجود توثیقات متقدمان درباره یک راوی؛ ضبط تمامی کلمات، حتی کلماتی که نیازی به ضبط ندارد مانند «ابراهیم»؛ معتبر شمردن فهرست ابن ندیم به عنوان یلک منبع رجالی، در صورتی که ابن ندیم شخصیتی رجالی به معنای واقعی و اصطلاحی کلمه نیست؛ وجود برخی انتقادهای ضعیف؛ خلط میان دو مفهوم مهمل و مجروح؛ وقوع اشتباه در ضبط برخی کلمات و...

از نکاتی که در تنقیح المقال دیده نمی‌شود، ردیابی راویان در سلسله سندهاست؛ ولی علامه شیخ شوشتری به این نکته توجه داشته است.

بهج الصباغة فی شرح نهج البلاغة نیز از آثار ارزنده مرحوم علامه شوشتری است. مؤلف در این کتاب، نهج البلاغة را تبویب موضوعی کرده و به شرح آن می‌پردازد. وی در ابتدای ورود به هر بحثی، سند آن حدیث (اعم از خطبه، نامه، حکمت یا کلمه قصار) را ذکر می‌کند.

کتاب الاخبار الدخیلة، حاکی از تسلط بسیار علامه شوشتری بر شناخت روایات است. اخبار دخیله به روایاتی گویند که در

■ حواشی مصحف

■ علامه شیخ محمد تقی شوشتری (ره)

■ تحقیق و ترجمه: بهراد جعفری

■ بنیاد فرهنگی علامه شیخ شوشتری، چاپ اول، ۱۳۸۴

بی‌تردید نام علامه مرحوم شیخ محمد تقی شوشتری (اعلی الله مقامه الشریف) در مراکز علمی - تحقیقاتی مرتبط با علوم اسلامی به ویژه دانشهای حدیث، رجال و فقه، نامی است مشهور و پرآوازه. این شخصیت کم‌نظیر، آثار گرانسنگی از خود بر جای گذاشته است که مهم‌ترین آنها عبارت است از:

۱. النجعة فی شرح اللمعة یا تحقیق المسائل.
۲. قاموس الرجال.
۳. الرسالة المبصرة فی احوال ابی بصیر.
۴. بهج الصباغة فی شرح نهج البلاغة.
۵. الاوائل.

و اما چه شد که این حواشی به صورت کتاب حاضر و با تلاش طاقت‌فرسای فاضل ارجمند و متتبع کوشا، آقای بهراد جعفری، در دو جلد منتشر شد.

کار بر روی حواشی و اقدام برای طبع این مجموعه ارزنده، به روزگار حیات مؤلف (ره) بازمی‌گردد. جرعه‌ای این کار نخست در ذهن یار و خدمتگزار علامه، محمدعلی فرهنگ زده شد. وی با دقت‌نظر و وسواس، مصحف شریف را در ساعاتی مناسب که مرحوم علامه از تلاوت آن فارغ می‌شدند، با خود به شهر اهواز برده و با امکانات معمول آن روز از روی صفحات شریف عکسبرداری می‌کرد و سپس آن را عودت می‌داد. به دلیل حجم نسبتاً بالای صفحات مصحف، این کار به کرات صورت می‌گرفت؛ تا اینکه این سخت‌کوشی به ثمر نشست و عکسبرداری به اتمام رسید. کار تحقیق بر روی این اثر، ابتدا به مرحوم استاد علی اکبر غفاری (مصحح و محقق مهم‌ترین آثار علامه) سپرده شد، ولی ایشان به دلیل اشتغال در تحقیق بر روی مصادر حدیثی از انجام آن بازماندند. بهراد جعفری، شاگرد و یار همراه مرحوم استاد غفاری، درباره‌ی چگونگی سپرده شدن این کار به خودش می‌نویسد: «این مجموعه تفسیری تبرکاً نزد ما ماند و از آنجا که خود بنده از ابتدا آرزوی تحقیق بر روی این کار را داشتم، در اثنای خدمات به جناب استاد [غفاری]، در اوقات بیکاری و حتی در منزل با وسایل ابتدایی آن زمان و بهره‌جستن از معاجم و فهارس اقدام به کار نموده و تا اندازه‌ای سد حرکت به پیش را از میان برداشتم؛ و چون از قبل با دستخط و به طور کلی با نوع قلم آن بزرگوار در تألیفاتشان آشنا بودم، جناب استاد [غفاری] مرا معرفی و برای انجام کار تأیید فرمودند، بنده نیز با کمال میل راه تحقیق و تصحیح را آغاز کرده و کار بدانجا رسید که ملاحظه می‌شود. ذکر این نکته حائز اهمیت است که برای دستیابی به برخی از مصادر، از کتابخانه‌های بسیاری همچون کتابخانه مرحوم ملک، مجلس شورای اسلامی (شماره ۱ و ۲) در تهران و کتابخانه مرحوم حضرت آیت‌الله‌العظمی مرعشی‌نجفی در قم بازدید نمودم، و حتی به دلیل فقدان برخی از مصادر موجود در حواشی، چندین بار به کتابخانه خود مرحوم علامه در شوشتر رفته و از آن مخزن استفاده نمودم؛ برخی از کتابهای ایشان منحصر به فرد و نایاب و تنها در آن مکتبه یافت می‌شد.»

به طور خلاصه، کارهایی که محقق محترم اثر جناب آقای بهراد جعفری برای آماده‌سازی و انتشار حواشی مصحف انجام داده، به قرار زیر است:

۱. مطالعه دقیق حواشی و تبدیل دستخط علامه به حروف ماشینی یا تایپی امروزی؛
۲. مقابله متن حواشی با مصادر اصلی؛
۳. تصحیح ضبط واژگان مختلف الاعراب با مراجعه به مصادر ضبط اسامی؛
۴. درج دیدگاه‌های شارحان حدیث در ذیل احادیث تفسیری؛
۵. ترجمه متن شروح به زبان فارسی، به استثنای مطالب

آنها نقطه ضعفی وجود دارد و بدین روی می‌توان در سند آنها خدشه وارد کرد؛ علامه شوشتری در این کتاب به بررسی این گونه روایات پرداخته است. و اما درباره اثری که به تازگی از مرحوم علامه شوشتری منتشر شده، یعنی حواشی مصحف، در ادامه نوشتار به معرفی آن می‌پردازیم.

دهها سال پیش از وفات مرحوم علامه شوشتری، قرآنی برای ایشان می‌آوردند که علامه با آن انس و الفتی دیرینه پیدا می‌کند. اظهارنظر خود ایشان درباره این قرآن شنیدنی است: «این هم قرآن عجیبی است، این را برای بنده آورده‌اند و نمی‌دانم که این دو صفحه را چه کسی با خمیر به هم چسبانده بود. به یکی از رفقا دادم که در صحافی خیلی ماهر است تا از هم باز کرد و در میان آن دو صفحه از هم باز شده نوشته بود: «وقف نمود آسیه خانم بنت مرحوم علی مردان این مجلد کلام الله مجید را بر کافه عامه شیعیان، تولیتش را با دخترش روحی‌جان قرار داد و بر فرض انقراض، تولیت آن با علم کسی است که در آن بلد باشد.» چیز عجیبی است که اینجا آخرش نوشته: «هذا المصحف الزابغ والسبعون من المصاحف التي كتبتها» یعنی این، قرآن هفتاد و چهارمی است که نوشته‌ام. خیلی از مردمند که عمرشان ۷۴ بار قرآن نمی‌خوانند! این کاتب ۷۴ قرآن را نوشته، باز هم نوشته که دیگر نخواهم نوشت یا دیگر وقت مرگ من است. شاید بعد از این باز هم نوشته باشد. تاریخش هم ۱۰۷۲ [قمری] است که حالا سال ۱۴۰۵ [قمری] است. دیگر اینکه تمام صفحاتش افشان طلاست و مثل اینکه از اول تا آخرش را هم فقط با یک قلم نوشته است. خیلی جاها در حاشیه همین قرآن یادداشتهایی کرده‌ام که اگر عمری باشد، می‌خواهم تفسیر جدیدی بنویسم.»

آنچه از این اظهارنظر دریافت می‌شود، این است که مرحوم علامه تصمیم داشته تفسیری بر قرآن کریم بنویسد و بدین منظور، اطلاعات و یافته‌های متعدد تفسیری خود را در حواشی این مصحف، کنار آیات مرتبط، به زبان عربی یادداشت می‌کرده است.

مرحوم استاد علی اکبر غفاری که عمده آثار علامه شیخ شوشتری (ره) را به چاپ رسانده و با سبک نوشتار و متدلوژی تحقیقاتی ایشان به نیکی آشنا بوده، محتوای این حواشی را از نظر موضوعی چنین برمی‌شمارد:

۱. شأن نزول آیات و اظهار انتقادی در باب روایات آن؛
۲. در بیان آیه و معنای مراد از آن؛
۳. بیان لغات غریب و مراد از آنها در صورتی که معانی متعدد باشد؛
۴. مطالبی تاریخی برای روشن‌تر شدن مفهوم آیه؛
۵. اشاره به اختلاف قراءات و اینکه کدام یک مورد تأیید است؛
۶. نقل روایاتی که آیه را به مورد خاصی تخصیص می‌دهد؛
۷. در موارد اندک اشاره به مسائل فقهی و احکام شرعی که از آیه استنباط می‌شود.

نام خلفای ثلاث و عبدالرحمن بن عوف و طلحه و زبیر را برد. آن مرد با تعجب پرسید: پس نام علی بن ابی طالب چه شد و در کجای این رتبه‌بندی قرار دارد؟ ابن عائشه گفت: فتوای مرا درباره اصحاب پیامبر جویا شدی یا از نفس و جان آن بزرگوار؟! آن مرد گفت: درباره اصحاب آن حضرت. پس ابن عائشه گفت: خداوند در آیه مباحله می‌فرماید: «فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ آبْنَاءَنَا وَ ابْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ» (یعنی: بگو بیایید تا ما و شما پسران خویش و زنان خویش و نفس خود (کسی را که به منزله خودمان است) را بخوانیم - آل عمران: ۶۱) پس چگونه اصحاب او در ردیف نفس و خود او قرار خواهند گرفت؟ (یعنی حضرت علی علیه‌السلام به منزله نفس و جان پیامبر بود، دیگر کجا نیاز به رتبه‌بندی او در میان صحابه است!؟)

علامه شوشتری (ره) همچنین در ذیل آیه سوم از سوره جمعه: «و آخرین منهم لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ» نوشته است: «صَحِيحٌ مُسْلِمٌ عَنِ ابِي هُرَيْرَةَ قَالَ: كُنَّا جُلُوسًا عِنْدَ النَّبِيِّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ) إِذْ أَنْزَلَتْ سُورَةُ الْجُمُعَةِ فَلَمَّا قُرَأَ: «وَأَخْرَجْنَا مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ...» قَالَ رَجُلٌ مِنْ هَؤُلَاءِ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! فَلِمَ يُرْجَعُ النَّبِيُّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ) حَتَّى سَأَلَهُ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا، قَالَ: وَ فِينَا سَلْمَانَ الْفَارِسِيَّ، فَوَضَعَ النَّبِيُّ يَدَهُ عَلَى سَلْمَانَ، ثُمَّ قَالَ: لَوْ كَانَ الْإِيمَانُ عِنْدَ الثُّرَيَّا لَنَالَهُ رِجَالٌ مِنْ هَؤُلَاءِ (تقی التستری).

مسلم در صحیح خود از ابوهیره نقل کرده است که گفت: روزی ما نزد رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌ننشسته بودیم که ناگاه سوره مبارکه جمعه بر آن حضرت نازل شد، چون به قرائت آیه «و آخرین منهم لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ» (یعنی: و دیگران از ایشان که هنوز بدیشان نیپیوسته‌اند) رسید، مردی از آن جمع از در پرسش عرضه داشت: ای رسول خدا! ولی آن حضرت توجهی به او نفرمود تا این که سائل این کار را دو یا سه بار تکرار کرد، آن حضرت در حالی که میان ما سلمان فارسی بود، دست مبارکش را بر سر او گذارده فرمود: اگر ایمان نزد ستاره ثریا باشد، مردانی از این گروه بدان دست یابند. (تقی شوشتری).

در پایان ذکر این نکته لازم است که حواشی مصحف می‌تواند پژوهشگران و عالمان قرآنی را با یکی دیگر از ابعاد علمی شخصیت علامه شیخ شوشتری (ره)، یعنی آرا و نظریات تفسیری ایشان آشنا سازد. محقق محترم حواشی مصحف نیز با وجود این که نهایت تلاش خود را در آماده‌سازی و ارائه هرچه بهتر آن به کار گرفته، اما خطاهای متعدد تایپی، ویرایشی و حتی اشتباهاتی در ترجمه در آن وجود دارد. به نظر نگارنده، اگر محقق محترم کتاب، کار خود را پس از اتمام حروفچینی به ویراستاری قابل می‌سپرد، درصد قابل توجهی از این خطاها و اشتباهات به کتاب راه پیدا نمی‌کرد.

تخصصی؛ ۶- نقل مطلب از تفسیر عاملی (ره) در جاهایی که حاشیه مختصر بوده است.

آری، خواننده گرامی با مراجعه به اثر حاضر در خواهد یافت که محقق محترم چه زحمات و تلاش‌هایی را متحمل شده است و در این راه، چهارده سال حضور مستمر در کنار استاد غفاری (ره)، در تصحیح، تحقیق و ترجمه مصادر حدیثی شیعه، برای او بسیار کمک کار بوده است.

البته جریان آماده‌سازی حواشی مصحف برای چاپ و انتشار، تنها به موارد فوق خلاصه نمی‌شود و یک سری امور فنی هم بوده که محقق محترم - به سبب حساسیت و ظرافت کار - خودش شخصاً به انجام رسانده است. وی در این باره می‌نویسد: «صفحاتی که ابتدا به دست ما رسید، کوچک و در ابعاد تقریبی ۹ در ۱۲/۵ سانتی‌متر بود و جمع آن با خط ریز مرحوم مؤلف کار تحقیق را دشوارتر می‌ساخت. البته این مشکل ابتدا تا حدودی با ذره‌بین حل شد، ولی از آنجایی که کار، صفحه به صفحه پیش می‌رفت و حجم هر کدام متغیر بود، مقابله مجدد با خود نسخه اصلی بسیار دشوار می‌نمود، به همین جهت از تمامی عکسها در قطع A4 اسکن گرفته شد، سپس هر کدام از تحقیقات عربی پس از تایپ و پرینت در مقابل همان صفحه اسکن شده قرار گرفت تا موارد نقص از همانجا پیگیری شود و در ضمن مقابله صورت پذیرد. کار تحقیق و تتبع بعدی حدود یک سال به طول انجامید و پس از مراجعه به کتابخانه‌های متعدد و نیز سفر به شوشتر برای مراجعه به کتابهای نایاب، راه برای اعراب‌گذاری و ضبط اسامی و امکان و ترجمه هموار شد. و چون قصد ما چاپ خود مصحف نیز بود تا هم قرآن را به صورت کامل داشته باشیم و هم مطالب حواشی نیز در دسترس همگان باشد و در نهایت مونتاژ و قراردادن هر صفحه تحقیق در برابر همان صفحه محشی به اتمام رسید». در ادامه نوشتار برای آشنایی هرچه بیشتر خوانندگان فرهیخته با محتوای این حواشی، نمونه‌هایی از آنها را نقل می‌کنیم.

«و عن محاسن البیهقی فی ۳۹، ۱: قام رجل فی مجلس ابن عائشه فقال: یا ابا عبد الرحمن من أفضل اصحاب النبی صلی الله علیه و آله؟ فقال: ابوبکر و عمر و عثمان و عبد الرحمن و طلحة و الزبیر. فقال الرجل: فأین علی بن ابی طالب؟! فقال ابن عائشه: تستفتینی عن اصحاب النبی صلی الله علیه و آله أم عن نفسه؟ فقال الرجل: عن أصحابه. فقال ابن عائشه: ان الله تعالی یقول: «فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ آبْنَاءَنَا وَ ابْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ» فَكَيْفَ یكون أصحابه مثل نفسه؟!»

و از کتاب محاسن بیهقی نقل است که: مردی در مجلس «ابن عائشه» برخاست و گفت: ای ابا عبدالرحمان، بگو افضل اصحاب رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌چه کسانی بودند؟ ابن عائشه نیز